

ment of this training unit, the amount of its state financing, staffing of this unit, the problem of establishing the numerical, national composition of the student contingent, the organization of the educational process and its methodological support, information and material and technical base, research work of representatives of the faculty and teaching corporation, as well as participation in state-building processes, public and publishing activity of teachers and student activists.

Key words: Kamianets-Podilskyi State Ukrainian university, law, Law faculty, teaching corporation, student contingent, organization of educational process, library, reading room, teaching and methodological support, research work, public and publishing activities.

Отримано: 23.08.2017

УДК 94:334.732:631.115.8(477.43)«1918/1920»

П. В. Кліщинський

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА І СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР: ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті на основі аналізу широкого кола джерел досліджено розвиток кооперативного руху на Поділлі в добу Директорії Української Народної Республіки. Встановлено, що у 1919-1920 рр. кількість кооперативних організацій Поділля збільшувалась, їх діяльність носила системний характер. У цей період утворилася широка мережа кооперативів, завершилося будівництво регіональних спілок у галузі споживчої і сільськогосподарської кооперації.

В контексті розвитку кооперативного руху, проведено аналіз умов діяльності подільських кооперативів за часів Гетьманату П. Скоропадського і та наголошено на якісних змінах цих умов в період Директорії. Зазначено на швидких темпах розвитку подільської кооперації у досліджуваній період, навівши при цьому статистичні дані про динаміку утворення і фінансову діяльність місцевих організацій.

Автором відзначено, що започаткований у 1919 р. крайовий кооперативний центр «Рада Трьох», встановивши ділові стосунки з урядами УНР, координував діяльність кооперативних спілок, організовував заходи щодо забезпечення Української армії та населення необхідними товарними ресурсами, сприяв формуванню міжнародних контактів подільської кооперації.

Ключові слова: Поділля, кооперативні товариства, спілки, Українська Народна Республіка, сільське господарство.

Здобуттям Україною незалежності розширило доступ широкого загалу дослідників до документальних джерел, давши можливість поглибити знання про важливий відрізок історії подільської кооперації, проаналізувати діяльність кооперативних установ і організацій у різних галузях кооперативного руху краю. Кооперативний рух на Поділлі, зародившись на початку ХХ ст. особливою масовості та поширення набув під час української революції 1917-1921 рр., охопивши усі галузі сільського господарст-

ва. В одному з тогочасних часописів зазначалось, що в самодержавній Росії, з острахом ставлячись до будь-яких громадських організацій, кооперативний рух розвивався повільними темпами. Тому тут станом на 1911 р. в імперії нараховувалось лише 273 сільськогосподарських кооперативи, в той час як в маленькій Данії їх було 2779 [14].

Проблема кооперативного руху на Поділлі в період Директорії УНР вивчалась сучасниками тих подій [8; 10; 20; 21] і продовжує залишатися актуальною. Різноманітні аспекти досліджуваної проблеми знайшли часткове відображення в загальних роботах з історії української кооперації [22-25] і дослідженнях кооперативного руху в період національно-демократичної революції 1917-1921 рр. [27; 29].

На першому етапі революційних подій (в добу Центральної Ради – Авт.) подільським кооператорам вдалося організувати роботу зі створення єдиного крайового кооперативного центру відповідно до кооперативного закону від 20 березня 1917 р. З ініціативи Подільського кредитного союзу у Вінниці 14-16 квітня 1918 р., у приміщенні союзу, відбулась кооперативна нарада, учасники якої прийняли одностайне рішення про створення Губернського Кооперативного Комітету. Останній мав обиратися із представників союзів з однаковим представництвом і правом кооптації. Для проведення виборної кампанії та інших організаційних питань нарада обрала комісію у складі А. Герасименка і М. Трублаєвича – від кредитної кооперації і К. Курочинського та П. Журавля – від споживчих союзів (на Поділлі сільськогосподарських союзів на той час не існувало) [26, с.19]. Однак в наслідок гетьманського перевороту комітет так і не було створено.

Роблячи ставку на приватний економічний потенціал, гетьманська адміністрація позбавила кооперацію пріоритетного права у вирішенні соціальних питань, зокрема у сфері торгівлі та заготівель, особливо у сільській місцевості. Обурення і протест кооператорів спричинили нововведення уряду про заборону зібрань і створення хлібного бюро та передачі йому держаної хлібної монополії. З приводу цього члени Подільської губернської кооперативної наради у листі до Ради Народних Міністрів характеризували цей акт як «реакційний, як здачу соціалістичним урядом тих позицій, що завойовані революцією» [28, с.71-72].

Незважаючи на це кількість кооперативів на Поділлі зростає. За даними губернської управи, до 1 січня 1913 р. на Поділлі було дозволено відкрити 646 споживчих товариств, кількість яких по повітах розподілялась: Вінницький – 95, Брацлавський – 73, Ямпільський – 72, Кам'янець-Подільський – 60, Урицький – 56, Балтський – 50, Літинський – 48, Гайсинський – 44, Проскурівський – 43, Ольгопольський – 42, Могилівський – 33 і Литичівський – 30 [15]. А вже на початку 1919 р. на Поділлі діяло 2313 споживчих товариств, 1992 з яких об'єднувалися у 18 регіональних спілок і володіли близько 32 млн. крб. Їх загальний товарообіг наприкінці 1918 р. становив близько 100 млн. крб. Кредитна кооперація налічувала

три союзи, що об'єднували 334 товариства, збірний баланс яких налічував понад 25 млн. крб. Кредитна спроможність союзів сягала за 40 млн. крб. До того ж, кредитні союзи і товариства займалися заготівельно-посередницькими та постачальницькими операціями для організації і населення у сфері сільськогосподарського виробництва. Загалом у Наддніпрянській Україні за чисельністю подільська кооперація (2 326 організованих у спілки товариств) поступалася лише полтавчанам (2 559 товариств) і становила 17% від загальної кількості [19]. Фінансовий прибуток всіх кооперативів краю на початку 1919 р. складав 871 749 крб. 87 коп. Головну суму коштів складав пайовий капітал – 38,40%, потім позичкові кошти – 22,6%, чистий прибуток – 16,4% балансу [15]. Такими ж швидкими темпами збільшувалась кількість членів товариств. Наприклад, в Ушицькому повітовому товаристві пасічників і садівників у квітні 1919 р. налічувалось 77 членів, а у серпні того ж року – уже 106 [7, арк. 269]. Лише за час існування Кам'янець-Подільського «Господарсоюзу» було створено більше 20 сільськогосподарських товариств, стolarsну майстерню, в осінній період заготовляли продукцію для потреб армії і міського населення. У зв'язку з цим урядом УНР була розроблена резолюція про збільшення кредиту правлінню союзу до 30 мільйонів [3, арк.5].

Вже на початку 1919 р., з метою належної організації кооперативного руху з ініціативи О.К. Мицюка, виникає координаційний центр «Рада Трьох». Після відставки уряду в січні 1919 р. О.К. Мицюк прибув на Поділля і розпочав плідну організаційну роботу з питань кооперації. Швидко адаптувавшись до місцевих умов, він провів низку організаційних заходів, започаткував Вінницький і Кам'янецький «Господарсоюзи» (головою правління останнього працював до вимушеної еміграції в кінці 1920 р.) [28, с.72].

Як зазначалося в тогочасній пресі, Директорії УНР вдалося швидко налагодити відносини з кооперацією. Вже 5 січня 1919 р. відбулося засідання Кооперативного фінансового комітету, до складу якого входили представники різних кооперативних центрів: Український народний кооперативний банк, «Дніпросоюз» – спілка споживчих товариств, Центральна українська сільськогосподарська кооперативна спілка. 11 січня 1919 р. представники українських кооперативних установ зустрічалися з головою Директорії В. Винниченком, який підтримав їхні прохання та починання. Вони говорили про самостійний вихід української кооперації за кордон, про відкриття її представництв у Європі та Америці [28, с.72-73].

Роль і значення сільськогосподарських кооперативів регіону особливо зросли в період проведення земельної реформи 1919 р. Багатьом селянам в цей час не під силу було купити інвентар, необхідний для господарювання. Для вирішення проблеми організовувались сільськогосподарські кооперативи, кожен член яких вносили певну суму й таким чином складався необхідний капітал для купівлі інвентарю. Усе придбане було спільною власністю і доступним у користуванні [14].

Різноманітні питання кооперативного життя регіонального і загальнодержавного масштабу вирішувались на з'їздах представників кооперативних організацій. За ініціативою О. Мицюка та підтримки урядових структур УНР у м. Вінниці 29-30 вересня 1919 р. відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій). На форумі був присутній і вітав учасників представник галицької кооперації Т.М. Петрицький, представник Уманського союзу М. Волківський і декілька інших кооперативних діячів. З'їзд прийняв рішення про утворення Подільського крайового Кооперативного комітету. Зібрання також обрало О. Мицюка товаришем Міністра народного господарства УНР і склад кооперативного бюро при Міністерстві народного господарства. Від споживчої кооперації до бюро ввійшли А. Ковальчук і В. Мороз, від кредитних товариств – А. Ганджук, В. Мачушенко, від сільськогосподарської кооперації – Ф. Горбань і Х. Лебідь-Юрчик [1, арк.17; 28, с.73].

3-4 листопада 1919 р. у Вінниці відбувся 25 з'їзд кооперативних союзів України. На з'їзді обговорювалися питання політичного, економічного життя кооперативів, піднімалось питання розвитку експортно-імпортного обміну товарами [4, арк.8]. Це відіграло велике значення у розвитку молоді держави.

В період Директорії УНР в Україні загалом і на Поділлі, зокрема, кооперативи організовувались за західноєвропейськими зразками, де кожен з них являв собою міцну об'єднану економічну організацію, яка відіграла велику роль в розвитку економічного життя своєї країни й допомагала налагодити й упорядкувати ту чи іншу галузь господарства [17]. Керівництво Директорії намагалося підтримати кооперативний рух, надаючи різноманітні позики. Так правління Кам'янецького районного сільськогосподарського союзу взяло позичку в розмірі 10 млн. гривень терміном на 5 років без відсотків на організацію й кооперування сільськогосподарських товариств, придбання селекційного насіння, хлібів, цукрового буряка, улаштування тютюнової фабрики, цегельного заводу і для підтримання рівня сільськогосподарської культури населення [7, арк.34].

2 серпня 1919 р. в приміщенні Кам'янецького споживчого союзу відбулася нарада співробітників, на якій було прийнято рішення заснувати в місті філію професійного союзу робітників кооперації України. Прийом членів до спілки було доручено комісії у складі трьох осіб, до складу якої увійшли З.І. Казіміренко, М.Г. Скрипник, Л.А. Есіпова. На початок заснування філія налічувала 15 осіб [9]. В Кам'янці-Подільському діяли також Союз кредитних установ «Союз-банк», що дбав про розвиток кредитної кооперації, та Споживчий Союз, що організовував діяльність споживчої кооперації [13].

Масштабну діяльність розгорнув Кам'янецький Господарсоюз, укладаючи угоди про співпрацю з різними організаціями. Так, наприклад, подібну угоду було укладено з Ушицьким повітовим товариством пасічників і садоводів, за якою останнє зобов'язалося закупляти для Господарсоюзу необхідну кількість меду та воску,

отримуючи за це аванс на суму 100 тис. карбованців від замовника [7, арк.5]. Глушковецьке ощадно-позичкове товариство домовилося з Господарсоюзом про обмін 100 пудів озимини за ринковою ціною на сто кіз [7, арк.6]. Схожі операції відбувалися в Голоскові [7, арк.7], Врублівцях [7, арк.8] та інших населених пунктах регіону.

Кожне кооперативне товариство мало свій статут, в якому вказувалась мета його створення і визначались повноваження його учасників. Так у серпні 1919 р. був затверджений статут кооперативу співробітників центральних державних установ. За короткий час налагоджено діяльність і напрацьовано капітал у формі позички розміром 400 тис. крб. Це дало можливість роздати членам кооперативу по 20 фунтів борошна та цукру [16].

З часом діяльність кооперативів та їх співпраця відбувались в усіх галузях господарства. Зокрема, вони великими партіями проводили закупку хліба. Для реалізації цього задуму кожне товариство вносило по 250 карбованців від кожної сотні своїх членів. За сприяння правління Споживсоюзу було налагоджено постачання паливних дров, в необмеженій кількості і з доставкою в регіони [18].

Восени 1919 р. Кам'янець-Подільський Союз Споживчих Товариств об'єднував 120 сіл, в які постачав різноманітні предметами споживання. Щомісячний оборот союзу складав 12-15 млн. крб. В контексті поліпшення продовольчої справи в місті Кам'янці-Подільському союз відкрив свою пекарню, мав власне борошно, продаючи його населенню через посередництво кооперативів [11; 5, арк.7-9].

Кооперативні організації Поділля залучались і до міжнародної торгівлі. Уряд УНР погодився на пропозиції подільських кооператорів і виділив значні кошти для проведення експортно-імпорتنих операцій і організації постачання хліба, фуражу, задоволення інших потреб української армії. Так, 15 липня 1919 р. міністр фінансів УНР Б. Мартос затвердив розпорядження про виділення 20 млн. крб. позики Подільському Союз-банку для закупки за кордоном край необхідних паливно-мастильних матеріалів, сільськогосподарських машин і дефіцитних товарів. До того часу в лютому-березні подільські кооператори закупили за попередньою угодою з Диктатором Західної Області Української Народної Республіки Є. Петрушевичем 34 цистерни нафти, 100 вагонів дощок, газу й інших товарів [28, с.74]. Однак військово-політична ситуація в країні не дозволила повністю виконати цей контракт. Значна частина нафтопродуктів і дощок була реквізована, спалена і пограбована. Розграбування нафти і дощок довершили поляки, які стрімким наступом у липні 1919 р. захопили територію Галичини.

На звернення подільських кооператорів до уряду про відшкодування втрачених коштів у розмірі 50 077 648 крб. 94 шагів за особистим втручанням С. Петлюри Міністерство Народного Господарства УНР прийняло закон, за яким регламентувалися ці відшкодування: «Асигнувати Подільському Союз-банку кредитових товариств під фірмою «Союз-банк» 3 106 589 гривень у формі безповоротної допомоги, як відшкодування втрат, понесених Союз-банком від загибелі через військові події закуплених ним товарів» [28, с.74-75].

Кооператори Поділля в умовах ізоляції намагалися налагодити зв'язки з іншими країнами світу. Так, на засіданні «Ради Трьох» 24 березня 1920 р. голова Союзбанку П. Відибіда звітував про відвідини Відня, Праги, Берліна, Варшави й інших великих європейських міст і доповів, що українській делегації вдалося встановити контакти з «Оцуксом» – центром української кооперації за межами України [12]. Також доповідач сповістив про гарні перспективи торговельних стосунків з англійськими, американськими, швейцарськими й іншими діловими колами світової спільноти, але основним стримуючим фактором, безперечно, було визнання незалежності Української Народної Республіки.

Зовнішні політичні обставини та відсутність доброї волі, а українцям – єдності навколо національної ідеї, не дозволили здобути волю і державність більше тридцяти мільйонам українцям і залишатися ще більше 70 років в обіймах тоталітарного комуністичного режиму СРСР.

Таким чином, самодіяльна подільська селянська кооперативна система, що виникла в роки революції, найбільшого масштабу досягла в період Директорії УНР. Протягом 1919-1920 рр. кооперація Поділля, крім сільськогосподарської, мала чітко визначену ієрархічну галузеву структуру, володіла потужним кадровим і економічним потенціалом і була спроможна вирішувати складні економічні завдання. На початку 20-х рр. ця система була ліквідована більшовиками, а натомість з'явилася нова система – одержавлена.

Список використаних джерел та літератури:

1. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 2. 304 арк.
2. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 3. 195 арк.
3. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 4. 81 арк.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 5. 174 арк.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 6. 320 арк.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 10. 167 арк.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. 1685. Оп. 1. Спр. 12. 337 арк..
8. Відибіда. Продовольча справа і кооперація // *Шлях*. 1919. № 7.
9. Вісник української Народної Республіки. 1919. 12 серпня. Ч. 39. С. 4.
10. Люткевич І. Кредитні кооперативи та Подільський Союз-Банк // *Життя Поділля*. 1919. № 107. С. 3.
11. Народна воля. 1919. 30 жовтня. Ч. 3 (219). С. 2.
12. Наш шлях. 1920. № 135. С. 2.
13. Село. 1919. 12 вересня. № 17. С. 2.
14. Селянська громада. 1919. 28 вересня. Ч. 15. С. 3.
15. Трудова громада. 1919. 6 серпня. Ч. 30. С. 2.
16. Трудова громада. 1919. 24 вересня. С. 7.
17. Україна. 1919. 12 серпня. Ч. 3. С. 5.
18. Україна. 1919. 20 серпня. Ч. 9. С. 3.
19. Українська кооперація // *Життя Поділля*. 1919. № 94. С. 7.
20. Фрадкін З. Кооперація // *Селянська громада*. 1919. № 8.
21. Фрадкін З. «Аже-кооперативи» // *Подольський край*. 1918. № 410. С. 4.
22. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.). Київ: Наукова думка, 1995. 224 с.
23. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: Монографія. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 347 с.

24. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти: монографія. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. 227 с.
25. Подолян В.В. Йоахим Волошиновський і його роль у запровадженні та становленні кооперації на Поділлі: кінець ХХ – початок ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2009. 20 с.
26. Рекрут В. Дмитро Маркович: «Житиму на користь милої, безцінної України» // *Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск*. Київ, 2004. № 39. С. 1-24.
27. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2000. 19 с.
28. Яценко О.В. З історії спілкового будівництва української кооперації на Поділлі (початок ХХ століття) // *Сіверянський літопис*. 2009. № 2–3. С. 71–74.
29. Яценко О. В. Кооперативний рух на Поділлі в роки Української революції 1917–1921 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Чернігів, 2011. 22 с.

П. В. Кличинський

Сельскохозяйственная и потребительская кооперация на Подолье в период Директории УНР: организация и проблемы функционирования

В статье на основе анализа широкого круга источников исследовано развитие кооперативного движения на территории Подольской губернии в период правления Директории Украинской Народной Республики. Установлено, что в 1919-1920 гг. количество кооперативных организаций Подолья увеличивалось, их деятельность носила системный характер. В этот период образовалась широкая сеть кооперативов, завершилось формирование региональных союзов в сфере потребительской и сельскохозяйственной кооперации.

В контексте развития кооперативного движения, проведен анализ условий деятельности подольских кооперативов во времена Гетманата П. Скоропадского и отмечена качественных изменений этих условий в период Директории. Сделано акцент на быстрых темпах развития подольской кооперации в исследуемый период, приводя при этом статистические данные о динамике образования и финансовой деятельности местных организаций.

Автором отмечено, что краевой кооперативный центр «Совет Трех», основанный в 1919, установил деловые отношения с правительствами УНР, координировал деятельность кооперативных союзов, организовывал мероприятия по обеспечению Украинской армии и населения необходимыми товарными ресурсами, способствовал формированию международных контактов подольской кооперации.

Ключевые слова: *Подолье, кооперативные общества, союзы, Украинская Народная Республика, сельское хозяйство.*

P. Klishynski

Agricultural and consumer cooperation in Podillya under the period of the Directory of UNR: organization and problems of functioning

In the article, based on the analysis of a wide range of sources, the development of the cooperative movement in Podillya during the day of the Directory of the Ukrainian People's Republic was researched. It was

established that in the years 1919-1920 the number of Podillya cooperative organizations increased, their activities were systematic. During this period a wide network of cooperatives was formed, the construction of regional unions in the field of consumer and agricultural cooperation was completed.

In the context of the development of the cooperative movement, an analysis of the conditions of activity of the Podillya cooperatives during the Hetmanat P. Skoropadsky and the emphasis on qualitative changes of these conditions during the period of the Directory was conducted. This is indicated by the rapid development of Podillya cooperation in the period under study, while giving statistical data on the dynamics of education and financial activity of local organizations.

The author noted that the regional cooperative center «Rada of Three» founded in 1919, established business relations with the governments of the UPR, coordinated the activities of the cooperative unions, organized measures to ensure the Ukrainian army and population with the necessary commodity resources, and contributed to the formation of international contacts Podillya cooperatives.

Key words: Podillya, cooperative societies, unions, Ukrainian People's Republic, agriculture.

Отримано: 14.10.2017

УДК 345.73:061(477)«1904-1908»

В. О. Магась

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО ГРАМОТНОСТІ ТА ВЛАДА В 1904-1908 рр.

У статті охарактеризовано взаємовідносини культурно-просвітницької організації – Київського товариства грамотності і органів влади в період загострення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії. На чолі Товариства знаходився відомий український громадський діяч В.П. Науменко. В своїй діяльності він намагався поєднати вимоги законодавства з наростаючими революційними та ліберальними настроями членів товариства. В цей час окремі засідання Товариства набували політичного характеру, Народний будинок Київського товариства грамотності перетворився на місце політичних зібрань та маніфестацій, а книгарні та бібліотеки Товариства укомплектовувалися літературою політичного змісту. В 1905 р. ряд діячів товариства грамотності взяли участь в революційних мітингах, демонстраціях, засіданнях легальних та нелегальних суспільно-політичних організацій. В 1905-1907 рр. на складах та у книгарнях товариства грамотності було проведено ряд обшуків та інспекцій. Найбільше незадоволення представників влади викликало те, що при комплектуванні бібліотек Товариство керувалося лише вимогами існуючого законодавства, котре допускало до народних бібліотек всі книги, які не були вилучені з обігу. Разом з тим інспектори, здійснюючи огляд складів та читалень Товариства грамотності, керувалися міркуванням, що відповідальність Товариства грамотності мала бути вищою ніж у звичайних книготорговців. Останнім можна було керуватися лише формальною перевіркою видань на існування за-